

УДК 811.161.135:167.734

DOI <https://doi.org/10.24144/2617-3921.2021.19.143-152>

Ганна Приходько,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри англійської філології,
Запорізький національний університет
<https://orcid.org/0000-0001-6220-5333>
м. Запоріжжя, Україна

Когнітивні виміри категорії оцінки

Cognitive parameters of the evaluation category

***Анотація.** Сучасний етап розвитку лінгвістики свідчить про те, що фактично категорія оцінки виражає особливе ставлення мовця до того, що говориться, до твердження, а тому використовується як засіб комунікативної стратегії комунікативної особистості. Цей факт дає нам підстави трактувати категорію оцінки як комунікативну категорію, ґрунтуючись на концепції А.В. Бондарка про категоріальну ситуацію, що дає змогу значно збагатити дослідницький апарат і збільшити пояснювальну силу лінгвістичної теорії, яка прагне до комунікативної інтерпретації мовних явищ. Оцінка має категоріальний статус на різних рівнях мовної системи й у мовленні: фонологічному, морфологічному, лексичному, на рівні речення*

і тексту. Когнітивний характер цієї категорії найбільш чітко виявляється в тексті, що інтегрує різні категоріальні прояви оцінки, тому під час вивчення зазначеної категорії доцільно основний упор зробити на вивченні її репрезентації в тексті. Феномен когнітивної категорії оцінки дає змогу диференційовано розглянути в єдиній концепції репрезентацію різних сегментів, ділянок, блоків функціонально-семантичного поля оцінки (лексичного, граматичного тощо), з одного боку, і показати їх взаємозв'язок у категоріальній ситуації в єдиній функціонуючій системі – тексті як царини реалізації когнітивного змісту оцінки – з іншого. Підхід до трактування оцінки як когнітивної категорії уможливує вивчення в діалектичній єдності розмаїття лексичних, граматичних і стилістичних засобів, що реалізують категорію оцінки в найрізноманітніших ситуаціях спілкування. Отже, окреслений ракурс дослідження категорії оцінки як когнітивної категорії, широкий спектр значень віддзеркалення якої виявляється в тексті, логічно вписується в проблематику когнітивно-дискурсивної версії когнітивізму.

Ключові слова: категорія, когнітивний, дискурсивний, оцінка, комунікативний, категоріальна ситуація.

Summary. *The current stage in the development of linguistics suggests that in fact the evaluation category expresses the speaker's special attitude to what is said, to the statement, and is therefore used as a means of the communicative person's communicative strategy. This fact gives us reason to consider this category as a communicative one, based on A. V. Bondarko's conception on the categorical situation. It allows to enrich the research apparatus and increase the explanatory force of linguistic theory, which seeks for a communicative interpretation of language phenomena. Evaluation has a categorical status at different levels of the linguistic system and in speech - phonological, morphological, lexical, at the level of a sentence and a text. Cognitive nature of this category is represented most clearly in the text, integrating various categorical demonstrations of evaluation. So, the main attention in the studying of this category must be paid to its manifestations in the text. The concept of a cognitive character of the evaluation category gives the possibility to differentiate the representation of different segments, sections, blocks of functional-semantic field of evaluation (lexical, grammatical, etc.) in a single conception on the one hand, and to show their interconnection in a categorical situation in a single functioning system – text as a domain of the implementation of the cognitive content of evaluation, on the other.*

An approach to the interpretation of the evaluation as a cognitive category makes it possible to study the diversity of lexical, grammatical and stylistic means that implement the evaluation category in a variety of communication situations in the dialectical unity. Thus, the outline of the study of the evaluation category as a cognitive category, a wide range of meanings of its representation that appears in the text, logically fits into the problem of cognitive-discursive version of the cognitive science.

Key words: category, cognitive, discursive, evaluation, communicative, categorical situation.

Вступ. Розвиток когнітивістики в останні десятиліття дає змогу по-новому розглянути багато феноменів, які традиційно використовуву-

валися в розвідках мови та мовлення. «Ціла низка лінгвістичних проблем одержує нове витлумачення і нове вирішення в силу їх висвітлення під новим кутом зору, і це насамперед проблеми категоризації і концептуалізації, проблеми мовної картини світу, проблеми співвіднесення мовних структур із когнітивними, проблеми частин мови тощо – усе те, з чим зв'язане віддзеркалення ментальних репрезентацій і їх мовних «прив'язок» (корелятивних ім мовних форм)» [5, с. 54].

Категоризація пов'язана з усіма когнітивними системами й операціями. Саме когнітивна наука вперше поставила питання про «категоризацію досвіду людини з огляду на процеси вивчення когніції» [10, с. 377].

Мовна категорія в широкому сенсі – це будь-яка група мовних елементів, що виділяється на підставі якої-небудь загальної властивості: у строгому смислі – деяка ознака (параметр), що лежить в основі розбивки великої сукупності однорідних мовних одиниць на обмежене число непересічних класів, члени яких характеризуються тим самим значенням даної ознаки, наприклад категорія відмінка, виду. Іноді категорією називається одне зі значень згаданої ознаки, наприклад категорія знахідного відмінка, категорія dokonаного виду. Існують фонологічні, морфологічні, лексико-семантичні, синтаксично-семантичні категорії, а також категорії тексту. Який же статус має категорія оцінки і становить мету запропонованої статті.

Методологія та методи дослідження. Методологія визначається цілями, матеріалом, теоретичним спрямуванням статті. Вона інтегрує основні принципи когнітивної теорії та теорії комунікації. Методологією, яка використовується у дослідженні, є теорія оцінки, яка представляє основні поняття для лінгвістичного аналізу. Зосереджуючись насамперед на семантичних особливостях оцінки, ця теорія розширює межі аналізу дискурсивної семантики. Це означає, що всі аспекти спілкування (настрій, учасники з їхніми комунікативними цілями та когнітивні системи) стають дуже важливими для досягнення оцінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідниками проблеми оцінки доведено, що ця категорія посідає важливе місце у семантичному просторі мови [1; 3; 8; 15; 16; 20].

Навіть побіжний огляд літератури з проблем оцінки свідчить про те, що досліджуються, як правило, її структурно-семантичні та функціональні аспекти, тоді як визначення категоріального статусу оцінки залишалось поза увагою дослідників.

Нагадаємо, що саме поняття мовної категорії сягає античної мовознавчої традиції, що склалася на матеріалі опису двох мов – грецької й латини, але орієнтація на вивчення реалізації в мові логічних категорій

додала їй потенційно універсальний діапазон. Створена нею концептуальна система і понятійний апарат науки про мову виявилися у цілому придатними для опису як різних мов, так і найбільш загальних властивостей мови як специфічного явища. «Античні філософи вважали, що в основі становлення мови і породження мовлення лежить логіка, хоча логіка як спосіб раціональної мисленнєвої діяльності виникла набагато пізніше мови, у якій не все логічно і є багато емотивного, оцінного, експресивного, приблизного й інших проявів людської діяльності, що виходять за рамки логічного» [6, с. 170]. У трактаті «Категорії» Аристотель виділяв тільки десять основних буттєвих категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія і втерплювання. Відповідно до класичної логіки Аристотеля, категорія характеризується певним набором визначальних властивостей, що служить необхідною умовою приналежності тієї чи іншої сутності до даної категорії [11, с. 10].

Уся система мови побудована на понятійній основі. Серед понятійних категорій можна виділити принаймні три основних типи: 1) категорії, що представляють відображення реальності у вигляді форм і предметів думки, тобто збігаються з «поняттями» у філософії; 2) категорії-параметри (ознаки, характеристики, такі як розумові референти категорій виду і часу, способу, числа, відмінка); 3) категорії релятивні, або операційні, тобто ті, котрі лежать в основі схем реалізації [6, с. 173].

Категорія оцінки, як би вона не розумілася і на якому б рівні мови не вивчалася, має зв'язок із категоріями стану, емотивності, експресивності, модальності.

Мовна реалізація категорії стану спочатку в славістиці, а пізніше в англістиці досліджувалася в рамках понятійної категорії стану. На відміну від прихованих категорій і граматичних категорій понятійні категорії розглядаються безвідносно до того чи іншого конкретного способу вираження (прямого чи непрямого, явного чи неявного, лексичного, морфологічного чи синтаксичного), вони являють собою смислові компоненти загального характеру, властиві не окремим словам і системам їхніх форм, а великим класам слів, що виражаються в природній мові різноманітними засобами.

Аналізуючи погляди багатьох лінгвістів на сутність понятійної категорії в мові, О.В. Трунова цілком справедливо відзначає, що будь-яка мовна категорія має певний понятійний субстрат, узагальнене представлення, концепт. «Разом із тим, варто розрізняти власне понятійні категорії, тобто ті, які можуть існувати незалежно від ступеня їх категоризації в мові, і мовні категорії, що мають понятійну, ментальну природу» [13, с. 48].

У коло значень понятійної категорії стану в англійській мові попадають одиниці, що виражають як фізичний (alive), так і психічний емоційно-експресивний стан (afraid), а також положення в просторі (afloat). Б.А. Ильїш запропонував розглядати їх як морфологічний розряд – частину мови «категорію стану» (statives, або words of the category of state) [4, с. 74] на основі трьох ознак: морфологічної, синтаксичної і функціональної.

Зв'язок категорії експресивності з категоріями емотивності та оцінки ретельно досліджується у сучасній лінгвістичній літературі. Так, В.І. Шаховський розглядає емотивність як комунікативну категорію слідом за Дж. Серлем, який у межах загальної тенденції до систематизації комунікативних характеристик, називав її експресивною категорією мовленнєвого акту, категорією, що позначає психічний стан мовця стосовно чого-небудь [14, с. 16]. Тут варто звернути увагу на два питання: по-перше, на відмінність поняття експресивності в нашому розумінні від емотивності і, по-друге, на обсяг поняття комунікативної категорії. В.І. Шаховський ґрунтовно аналізує категоризацію емоцій у лексико-семантичній системі мови, приділяючи основну увагу оцінній емотивній лексиці, що виражає емоції. Тому можна стверджувати, що його трактування комунікативної категорії емотивності значною мірою збігається з думкою М.С. Ретунської, яка розглядає емотивність як категорію мовної оцінки. Вона досліджує емоційно-оцінну (аксіологічну) лексику, що має оцінний зміст і експресивну форму [9].

Однак сучасний етап розвитку лінгвістики свідчить про те, що фактично категорія оцінки виражає особливе ставлення мовця до того, що говорить, до твердження, а тому використовується як засіб комунікативної стратегії комунікативної особистості. Це й дає нам підстави трактувати категорію оцінки як комунікативну категорію, ґрунтуючись на концепції А.В. Бондарка про категоріальну ситуацію, що дає змогу значно збагатити дослідницький апарат і збільшити пояснювальну силу лінгвістичної теорії, яка прагне до комунікативної інтерпретації мовних явищ.

Концептуальною підставою моделі граматики є трикутник «семантична категорія – функціонально-семантичне поле – категоріальна ситуація». Функціонально-семантичне поле (аспектуальність, таксис, темпоральність тощо) розглядається як мовне представлення відповідних семантичних категорій у впорядкованій безлічі різних рівневих мовних засобів та їхніх функцій. Мовна парадигматична система функціонально-семантичного поля співвідноситься з їх проєкцією на висловлювання: аспектуальними, темпоральними, таксисними, модальними, квалитативними, локативними, буттєвими, посесивними й іншими категоріальними ситуаціями» [2, с. 6–8]. Однією

з таких «інших» категоріальних ситуацій, на нашу думку, може бути і так звана оцінна ситуація.

Сутність поняття категоріальної ситуації, на думку А.В. Бондарка, полягає у тому, що вона представляє один з аспектів «загальної ситуації», переданої висловлюванням, одну з його категоріальних характеристик. Категоріальна ситуація – це родове поняття, стосовно якого аспектуальні, темпоральні, квалітативні, локативні й інші подібні ситуації є поняттями видовими. Далеко не завжди в «загальній ситуації», що позначається висловлюванням, як пише А.В. Бондарко, чітко виділяється яка-небудь категоріальна ситуація як домінуюча. Висловлювання може містити в собі кілька категоріальних ситуацій, які відіграють істотну роль у його змісті, причому жодна з них не може претендувати на статус єдиної категоріальної домінанти.

У категоріальній ситуації, як уважає дослідник, виділяються: а) системно-категоріальна основа даної ситуації (аспектуальної, модальної, буттєвої, посесивної, локативної і т. п.); б) усі ті елементи оточення визначеної форми або конструкції, які взаємодіють з її системно-категоріальним значенням, приймаючи участь у формуванні семантичних комплексів, що виражаються у мовленні. Вони одержують назву мовленнєвого середовища.

У розглянутій концепції значимість поняття категоріальної ситуації дуже суттєва, оскільки категоріальні ситуації, представлені в багатоступінчастій системі варіативності, відбивають репрезентацію семантичних категорій у мові. Як справедливо зауважує А.В. Бондарко, у конкретних дослідженнях основним предметом аналізу є саме категоріальні ситуації. Збираючи й аналізуючи висловлювання, у яких міститься той чи інший комплекс категоріальних ситуацій, дослідник прагне відобразити істотні ознаки семантичних категорій у різноманітті варіантів, представлених у мовленні. Якщо поняття функціонально-семантичного поля співвідноситься з представленням про семантичну категорію й упорядковану безліч засобів її вираження в конкретній мові, то поняття категоріальної ситуації служить для аналізу функціональних варіантів даної семантичної категорії, що виражаються у висловлюванні. На цій основі, як справедливо зауважує автор цієї концепції, проводиться аналіз функцій одиниць мовної системи і закономірностей функціонування цих одиниць у взаємодії з їх оточенням [2, с. 26–27].

Високо оцінюючи теоретичне значення ідеї польового підходу до вивчення явищ мови, деякі лінгвісти відзначають, що з концепцій функціонально-семантичного поля і з ідеї прототипів почався, власне кажучи, перехід до когнітивної лінгвістики і розроблення нового підходу до мовних фактів [6, с. 174; 12, с. 20].

Оскільки об'єктом дослідження під час вивчення реалізації категорії оцінки можуть бути як одиниці, що конституують текст (слова, фрази, речення), так і цілі тексти, уявляється доцільним говорити про когнітивну категорію оцінки, яка володіє різним статусом у варіантах своєї реалізації, інакше кажучи, має когнітивний характер. Термін «когнітивний» у нашому розумінні позначає здатність мовної одиниці виявляти те чи інше категоріальне значення (у нашому разі оцінку) на різних рівнях мовної системи, тобто у статусі різнорівневих одиниць.

Відомо, що ключовим для когнітивної науки є поняття репрезентації [5, с. 66]. Репрезентація – це і сам процес представлення світу людиною, і одиниця цього представлення, що заміщає те, що представляється або в психіці людини (ментальна репрезентація), або в мовному оформленні деякого знання (вербальна репрезентація). Ми вважаємо, що концепт «цінність» репрезентується на різних рівнях мовної системи й у мовленні, тому категорію, що відбиває таку репрезентацію, можна назвати когнітивною.

За справедливим твердженням Н.О. Кобріної, саме «ідеї когнітології вплинули на розвиток науки про мову, висунувши на передній план не фактологічну його даність, а пізнання тих процесів і механізмів, які забезпечують вербалізацію змісту, що вже дозрів у свідомості мовця. Звідси, визнання необхідності обліку й аналізу попередньої ментальної діяльності на рівні формування концептів, що відповідають лінгвістичним сутностям, тобто на рівні практичної філософії, чи семіології, що дуже важлива для розуміння багатьох процесів і механізмів мови» [7, с. 11].

Узагальнюючи вищесказане, правомірно, на нашу думку, визначити оцінку як когнітивну категорію. Оцінка має категоріальний статус на різних рівнях мовної системи й у мовленні: фонологічному, морфологічному, лексичному, на рівні речення і тексту. Когнітивність даної категорії найбільш чітко виявляється в тексті, що інтегрує різні категоріальні прояви оцінки, тому під час вивчення зазначеної категорії доцільно основний упор зробити на вивченні її репрезентації в тексті.

Як уже зазначалося, реалізація категорії оцінки розглянута на лексичному та морфологічному рівнях. Стосовно оцінки в реченні і тексті, то тут ще дуже багато проблем, що заслуговують на увагу дослідників і становлять великий інтерес у плані вивчення комунікативного процесу. Не виключаючи приналежності оцінки до функціонально-семантичних категорій, якими, на нашу думку, є всі категорії, що є мовними універсальями, підкреслимо когнітивний характер цієї категорії. Він полягає у ментальному узагальненні концептуальної сутності мовного представлення оцінки. Термін «функціонально-се-

мантична категорія», таким чином, вирізняє діяльнісний бік, тобто актуалізацію категорії в мовленні, тоді як термін «когнітивність» акцентує увагу на узагальнено-типологізуючому аспекті сприйняття даного мовного феномену.

Людська діяльність передбачає процеси пізнання (cognitio) навколишнього світу, його теоретичного освоєння, формування структурно розчленованих і системно організованих знань про окремі фрагменти світу і про світ загалом, з одного боку, та необхідні для організації успішної взаємодії між людьми процеси передачі добутих знань (тобто акти комунікації), які можливі завдяки наявності безлічі більш-менш розвитих знакових систем, – з іншого. Серед усіх цих систем комунікацій найбільш могутньою в семантичному плані є мова. Вона не лише опосередковує передачу і прийом інформації, знань, повідомлень, а й обробляє одержувану індивідом ззовні інформацію у форму, придатну до комунікації, тобто будує специфічні мовні фрейми. Тим самим мова «створює можливості для впорядкування і систематизації в пам'яті безлічі знань, для побудови характерної для кожного певного етнокультурного колективу мовної картини світу» [12, с. 18–19].

Поняття когнітивної категорії оцінки дає змогу диференційовано розглянути в єдиній концепції репрезентацію різних сегментів, ділянок, блоків функціонально-семантичного поля оцінки (лексичного, граматичного тощо), з одного боку [18; 19], і показати їх взаємозв'язок у категоріальній ситуації в єдиній функціонуючій системі – тексті як царини реалізації когнітивного змісту експресивності – з іншого [17].

На нашу думку, таке розуміння категорії оцінки суголосно й необхідній прагматичній спрямованості в її вивченні, тому що сьогодні прагмалінгвістика – провідна серед дисциплін, що ставлять своєю метою усвідомити сутність мови як функціональної, тобто діючої, працюючої системи.

Головне завдання когнітивної лінгвістики полягає в описі і поясненні мовної здатності як внутрішньої когнітивної структури й динаміки адресата-адресанта, який розглядається як система переробки інформації, що співвідносить мовну інформацію на різних рівнях. Як нова царина теоретичної і прикладної лінгвістики когнітивна лінгвістика пов'язана з вивченням когніції в її лінгвальних аспектах і проявах та з дослідженням когнітивних аспектів самих лексичних, граматичних й інших явищ.

Упровадження в лінгвістику когнітивного підходу дає змогу затвердити у цій науці пріоритет діяльнісного принципу, акцентуючи увагу на таких аспектах мовної системи, як внутрішня структура і функціонування в мовленнєвому спілкуванні, представити мовну систему як складну, багатокomпонентну, дуже розгалужену програму (або навіть

операційну систему), завдяки якій стають можливими як породження висловлювання, так і його сприйняття та розуміння. У лінгвістиці сьогодні перестала бути актуальною полеміка щодо пріоритетності комунікативної чи когнітивної функції мови, тому що прийшло розуміння, що вона за своїм «призначенням і модусом існування одночасно є й комунікативною, й когнітивною структурою» [12, с. 20].

Підходячи до дослідження когнітивної категорії оцінки, необхідно усвідомлювати, що в межах когнітивного підходу до мови неминуча зміна трактування цілої низки лінгвістичних аксіом. «Насамперед, і найголовніше, затверджується бачення мови як онтологічно неподільного об'єкта, що поєднує статичну систему в нашій свідомості і мовленнєве функціонування. Тим самим об'єкт вивчення розширюється, зникає небезпека розгляду мовних фактів із відсіканням частини їх, як це відбувалося в попередніх концепціях мови, стає недоречним під час її теоретичного вивчення тверде, логічно обґрунтоване розмежування її категорій і класів. Як наслідок цього, синкретичні і перехідні випадки попадають у зону зацікавлень дослідників так само, як і численні явища «крихкого» синтаксису, реєстрових зрушень і інших явищ мовлення» [6, с. 174].

Усе вищенаведене підтверджує правильність нашого підходу до трактування оцінки як когнітивної категорії, адже саме такий підхід може дати змогу вивчати в діалектичній єдності розмаїття лексичних, граматичних і стилістичних засобів, що реалізують категорію оцінки в найрізноманітніших ситуаціях спілкування.

Висновки з дослідження. Такий підхід, на нашу думку, гармонізується з «новим поглядом» у лінгвістиці, сформульованим у працях Е. Рош [21], згідно з яким категорії не являють собою «вмістилищ» із чітко позначеними межами, оскільки сутність неодмінно повинна знаходитися або усередині даного вмістилища, або поза ним. За влучним зауваженням Т.Г. Скребцової, «новий погляд» констатує розмитість границь категорій і затверджує прототипічний принцип їх внутрішньої організації [11].

Отже, окреслений ракурс дослідження оцінки як когнітивної категорії, широкий спектр значень репрезентації якої виявляється в тексті, логічно вписується в проблематику когнітивно-дискурсивної версії когнітивізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бігунова Н.О. Позитивна оцінка: від когнітивного судження до комунікативного висловлювання. Одеса : КП ОМД, 2017. 580 с.
2. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. Санкт-Петербург : С.-Петерб. ун-т, 1999. 480 с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Москва : Едиториал УРСС, 2009. 280 с.

4. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Москва : Просвещение, 1971. 365 с.
5. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва : МГУ, 1996. 243 с.
6. Кобринина Н.А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития. *Когнитивная семантика* : материалы второй международной школы-семинара. Ч. 2. Тамбов, 2000. С. 170–175.
7. Кобринина Н.А. Механизмы речепорождения и восприятия текста в рамках когнитивной лингвистики (перспективы изучения). *Когнитивная лингвистика: современное состояние и перспективы развития*. Ч. 1. Тамбов, 1998. С. 11–15.
8. Приходько Г.І. Категорія оцінки в контексті зміни лінгвістичних парадигм. Запоріжжя : Кругозір, 2016. 200 с.
9. Ретунская М.С. Английская аксиологическая лексика. Нижний Новгород : Нижегородский гос. ун-т, 1996. 272 с.
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
11. Скребцова Т.Г. Американская школа когнитивной лингвистики. Санкт-Петербург : С.-Петерб. ун-т, 2011. 256 с.
12. Сусов И.П. Интеграционный этап в развитии лингвистической теории и сущность вклада когнитивной лингвистики. *Когнитивная лингвистика: современное состояние и перспективы развития*. Ч. 1. Тамбов, 1998. С. 18–20.
13. Трунова О.В. Природа и языковой статус категории модальности. Барнаул ; Новосибирск : БГПУ, 1991. 130 с.
14. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж : Вор. ун-т, 1987. 192 с.
15. Ananko T. The Category of Evaluation in Political Discourse. *Advanced Education*. 2017. Vol. 8. P. 128–137.
16. Byessonova O. Reconstruction of Value Concepts in the Language Model of the World. *Language, Literature and Culture in a Changing Transatlantic World II*. Part I: Linguistics, Translation and Cultural Studies. Preskov, 2012. P.7–14.
17. Janigová S. Translation of Legal Texts as Cognitive Interactions. *Cognitive Dynamics in Linguistic Interactions*. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishings, 2012. P. 261–280.
18. Janigová S. Syntax of -ing Forms in Legal English. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2008. 153 p.
19. Janigová S. The subject of -ing forms in a legal English Corpus. *Linguistica Pragensia*. 2007. Issue XVII. № 1. P. 1–16.
20. Myroniuk T. Evaluative Responses in Modern English Fiction. *Advanced Education*. 2017. Vol. 8. P. 103–108.
21. Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General*. 1975. Vol. 104. P. 192–233.